

Катерина Бугайчук
студентка бакалаврату
ННІ філології та журналістики
Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко**,
доктор філологічних наук, професор

**СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ОСОБЛИВОСТЯМИ ВОКАЛІЗМУ ПАМ'ЯТКИ
1618 РОКУ «ЗЕРЦАЛО БОГОСЛОВІЇ» КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА-
СТАВРОВЕЦЬКОГО**

Пам'ятка «Зерцало Боголовії» 1618 року неодноразово була досліджена вченими з точки зору її цінності для розвитку української філософської думки та становлення літератури зокрема. Проте, на жаль, доробок К. Транквіліона-Ставровецького жодного разу не став об'єктом спеціальних мовознавчих студій. абзац не відбито було

У статті схарактеризовано дві риси підсистеми голосних пам'ятки: відбиття зміни голосного *e* на *o* в позиції після *шиплячих* та *й*, а також відображення континуатів давнього **ě*.

До цього часу пам'ятка «Зерцало Богословії» 1618 року не була об'єктом скурпульозного фонетичного дослідження, а тому навіть аспектологічний її аналіз, зокрема підсистеми вокалізму, є **актуальним** для фактологічного ілюстрування процесів формування сучасної української писемної літературної мови. Обрані аспекти фонетичного аналізу – перехід *e* в *o* після *шиплячих* та *й*, рефлексія давнього **ě* – дають багатий матеріал для виявлення впливів розмовної стихії та інших лінгвосистем – польської, російської мов, західноукраїнських, південноукраїнських та північноукраїнських говорів на мову пам'ятки.

В давньоруській мові голосний [e] в позиції після *шиплячих* та [j] перед твердим приголосним незалежно від наголосу лабіалізувався й перейшов в [o]. Перехід *e* > *o* після *шиплячих* та *й* у відповідних фонетичних умовах наразі є нормою сучасної української літературної мови.

В «Зерцалі Богословії» перехід *e > o* після шиплячих закономірно відбувається перед наступним твердим приголосним:

- у дієприкметниках: *не полѣчѡнь* (7), *вышвичѡны* (132), *затрачѡныхъ* (133), *посажѡный* (3), *невѣжѡмый* (61), *прирожѡн'ндю* (69), *зложѡный* (110), *зложѡно* (198), *незвѣтажѡного* (167), *положѡный* (185), *зложѡна* (194), *оуѣкрашѡна* (120), *спѣстошѡны* (126), *некреціѡныи* (189), *смерѣдѣцѡго* (197) - *смерѣдѣцѡго* (197);

- в інших словах: *чѡго* (7) - *чѡ* (55), *в чѡмъ* (56), *чотырохъ* (75) - *с чотырохъ* (96), *ѡ горѣчости* (88), *нѣчѡго* (109), *за жонѡю* (176), *чѡжолѡницы* (203), *изышоль* (31), *снаднѣйшого* (80), *навѣшо* (90), *вынайшо* (110), *пѣршого* (120), *роскошовѣти* (127), *чѣтнѣйшо* (183), *настоѣцѡ* (37), *вѣсхиціѡнно* (172).

Проте зафіксовано й приклади, коли перехід *e > o* перед наступним твердим не відбувся:

- у дієприкметниках: *прирожѣн'ного* (21), *прирожѣныи* (83), *двѣжемыхъ* (25), *подвѣженъ* (25), *влѡжена* (96), *въверѣжено* (122), *оумножѣн'ный* (64), *ѡбнажѣнъ* (45), *прокажѣн'ныхъ* (46), *въверѣженъ* (134), *полѡжены* (157), *прокажѣныхъ* (197), *иъзверженыи* (171), *оумножены* (140), *полѡженъ* (78), *полѡжена* (80), *полѡженаа* (195), *сѣж'жѣны* (126), *врѣженъ* (110), *нейзрѣчѣн'ной* (19), *нейзрѣчѣннаа* (25), *нейзрѣчѣнымъ* (28), *нейзрѣчѣныи* (49), *нейзрѣчѣн'ндю* (51), *посрамоченъ* (49), *зѣднѡчены* (56), *пресѣчѣнъ* (37), *неоуѣкрашѣнна* (87), *оуѣкрашѣннаа* (124), *лишѣн'на* (105), *повѣшѣна* (85), *просвѣщѣныи* (28), *животворѣцемъ* (32);

- в прикметниках: *блѣжен'ный* (155), *блажѣнное* (95), *блѣженыи* (112), *блѣженъ* (153), *блѣжен'ной* (207) - *блажен'ной* (207) - *блѣженои* (223), *ѡ блѣжен'ной* (13),

слѣжѣбныи (67), жерновный (134), жерновныи (135), бжего (76), чёрное (14), шестокрыльныи (65), съвершённого (71), тажшего (76), на вышшемь (76), на низшемь (76), страше^н (121), бддщего (13);

- в іменниках: ѿ жень (18) - не жень (19), на женоу (72) – женѡ (120), жена (120), жены (125), женѡю (152), желтокъ (87), же^н (45), мѡжелѡжницы (203), жеглована (115), члченства (41), члчества (42), члчествомь (43);

- в числівниках: четыридесать (45), четырьѡ^х (57), шестыи (65);

- в займенниках: нашего (73), нашемѡ (119), вашего (113), нашемѡ (74), ѣгѡ (3) - ѣгѡ (3) - ѣ (12), ѣмоу (3) - ѣмѡ (37);

- в дієсловах: скрежеть (133), стережеть (153), ѡжесточьте (139), торжествоуютъ (148), винашель (72), маешь (4) і т. п.

Важливо, що прикладів переходу $e > o$ після \dot{y} у пам'ятці не виявлено. Можливо, це пов'язано зі складністю відтворення двозвука [йо] писарями того часу. Відтак, e після \dot{y} за наявних умов переходу зберігається у словах: ѣгѡ (3) - ѣгѡ (13) - ѣ (12), ѣмоу (3) - ѣмѡ (19).

Загалом, прикладів збереження e за наявних умов переходу значно більше, ніж прикладів зміни $e > o$ перед наступним твердим. Це може пояснюватись впливом різного роду аналогій і усного мовлення.

Слід зазначити, що умова лише певної якості наступного приголосного (зазвичай твердості), не була вирішальною. Зміна могла відбутися і перед наступним м'яким: ѿ горачости (88), свптелнѣйшой (76), горачой (18). Підтримуємо думку, що «процес переходу [e] в [o] ... відбувався ще до депалаталізації в південних давньоруських говорах напівпом'якшених приголосних перед голосними переднього ряду [e] та [i]» [1, с. 85]. Тому вважаємо, що слово *стрѡжове* (196) також є випадком вживання o перед

наступним м'яким приголосним. Виявлені відхилення дають підставу припустити, що така зміна спричинена впливом розмовної стихії. Автор (набірник), імовірно, зафіксував зміни, які мали місце в мовленні його сучасників, і на письмі.

Перед наступним м'яким перехід $e > o$ після шиплячих в питомих українських та в очевидних церковнослов'янiзмах закономірно не відбувся: *о̂ женѣ* (13), *женихà* (134), *слѣжѣбникомъ* (116), *слѣжѣни^бчой* (186), *вѣжѣю* (152), *четвертомъ* (12), *четвѣр^ттое* (64), *на челѣ* (125), *зложеню* (5), *зложена* (14), *прирожена* (14), *внерожѣню* (30), *в' прир^ожѣню* (41), *в^рроженю* (170) - *вр^оженю* (170), *жѣній* (6), *движѣнiє* (24), *движѣнiа* (112), *оу^ррожѣна* (103), *о спражѣнiє* (104), *женихъ* (136), *женихѣ* (162), *жених^овъ* (137), *женише* (138), *сѣноположѣнiа* (32) - *сѣноположѣнiа* (157), *постыжѣнiємъ* (25), *заблѣжѣнiа* (33), *лжѣю* (36), *постыжѣнiємъ* (25), *презъ^исхожѣнiє* (29), *приблiжѣнiє* (172), *рожѣнiє* (175), *положѣнiємъ* (82), *оу^тврѣжѣнiє* (113), *оу^тврѣжѣню* (84), *оу^тврѣжѣна* (85), *оу^твер'жѣнiємъ* (130), *мѣжествѣнного* (171), *неслѣжѣбничею* (34), *слѣжѣбничѣ* (41), *дрыжѣнамъ* (156), *оу^важѣна* (165), *вражѣи* (161), *заложѣнам'* (106) - *заложѣнамъ* (94), *положѣнiи* (68), *положенiємъ* (195), *и^зверѣжѣнiю* (72), *по зверѣжѣню* (110), *згромажѣна* (123), *ѣжѣве* (130), *заблѣжѣнiа* (149), *оу^ррожѣна* (106), *приблiжѣнiє* (136), *жегль^брѣм'* (167), *пожертв* (176), *въ благочѣстiю* (4), *чѣсти* (7), *чѣстiю* (51), *ѡреченю* (11), *ѡвъчлѣченiю* (11), *о̂ величествѣ* (12), *нравоу^ченiє* (13), *речѣнiємъ* (18), *ней^зречѣнень* (21), *злочѣстiв^ыхъ* (25), *ѡграничѣна* (26), *ѡграничѣнамъ* (27), *кон'ченамъ* (27), *наречѣнiа* (27), *неслѣжѣбничею* (34), *ѡлѣчѣна* (39), *злочѣстивы̀* (42), *четвероднѣвного* (46), *нечѣстiв^ыхъ* (52), *съверѣшенiє* (67), *порѣшѣна* (68), *шестѣр'наа* (68),

ѡдѡшевлённымъ (76), тѡншеѣ (76), легчайшеѣ (76), ношеніе (78), лишеніе (79), ѡнашеѣ (90), вшетечёнства (120), без оуѡгашёна (128), ѡ пресѡцествен'номъ (11), сѡществѣ (11), страждѡщеѣ (13), болащеѣ (13), на ѡмщеніе (25) та інші.

Отже, можна зробити висновок, що автор (набірник) непослідовно відображає зміну $e > o$ після *шиплячих* і *й*. Випадків збереження e значно більше, ніж випадків переходу $e > o$. Таку перевагу в цій пам'ятці можна пояснити впливом традиційної орфографії та вченістю автора, який ази грамотності опановував на прикладах текстів церковнослов'янської мови. Ймовірно, важливим фактором є вплив різного роду аналогій.

Із рефлексів давніх фонем у славистиці особливе також місце посідають континуанти звука (фонем), що в кириличних текстах передаються літерою *ѣ* (ять). Для лінгвальної характеристики будь-якої пам'ятки рефлексам цієї фонем надавалося надважливе значення з погляду встановлення місця написання документа або місця народження писаря. Це пов'язано, очевидно, із самою природою цієї фонем та подальшою її реалізацією в різних слов'янських мовах та їх діалектах. Наразі у славистиці проблема ятя не розв'язана і навряд чи буде розв'язана взагалі. Можливо, що фонема */ě/* у фонетичному відношенні відзначалася винятковою фонетичною нестійкістю і об'єднувала алофони, які частково співіснували в одній діалектній системі, а частково вживались лише в певних діалектних зонах [2, с. 80].

У «Зерцалі Богословії» на місці давнього **ě* виявлено такі рефлекси:

- у наголошеній позиції:

$\epsilon < *ě$: *виденіе (156), презрѣна (20), долготерпеніе (24), хотеніи (44), нетелѣсныи (65), телѣсный (98), на телѣ (122)*;

$\text{ѣ} < *ě$: *свѣта (136), пресвѣтлого (139), свѣтлый (16), сѡществѣ (28), разѡмѣти (152), предѣлы (21), зрѣніемъ (208), всѣхъ (2), премѣна (23), непремѣнность (25), бжтвѣ (25), при бжтвѣ (23), вѣчна (138), предвѣчностью*

(28), вѣчностю (28), вѣрити (25), вѣр'ный (26), ѿ нераздѣл'ности (28), нероздѣльно (28), въ себѣ (220), послѣдней (29), тебѣ (3), мѣры (20), бесѣдуетъ (21), вѣдомость (21);

и < *ѣ : ?тут видалені приклади були! вѣчнии (61);

ы < *ѣ: на тыхъ (16), быглость (28), тобы (30).

- у ненаголошеній позиціі:

ε < *ѣ: телѣснаго (11), бесѣды (19), телѣникомъ (19), грехѡвнои (48), раздѣливъ (63), неіако (78), грехами (109), греси` (109), грехѡмъ (131), ѡбещѣ^ш (116), мещанъ (123), грехи (127), заповѣдà (130), мещане (130), телѣсною (131), телеса (132), оу вѣре (132), въ мѡре (133);

ѣ < *ѣ : немѣримыхъ (27), невѣдомыхъ (59), въ трѣпетѣ (18), бесѣда (20), ѡсвѣчаетъ (22), посрѣдѣ (22), ѿ Бѣѣ (22), плѣщѣ (22), нѡзѣ (22), нѡздрѣ (22), рѡцѣ (23), незмѣрима (26), ѡ раздѣленю (28), раздѣлаѣтъ (28), просвѣщѣныи (28), нѣкимъ (28), немѣримыми (59), вѣкы (59), оучителѣ (37), свѣтел'нѣйшее (97), в' гелѣнѣ (135);

и < *ѣ : мѣста ѡгнѣистый (83), такѡвый дàры (104), рѣчи сѣтворѣный (106), птицы нѣный (106), мешканъцы зѣмный (127), псы глãдный (133); прѡменѣ тѣплыи (80), зазросливый, гордѣливый, гнѣвливыи лакѡци (17), порãдныи хѡры (20), прекрасныи слоугы (61), девãтыи агглы (65), рѣчи материалныи (78), вãзнѣ вѣчныи (49), истѡчники вод'ныи (90), оумныи соуществà (98), злыи агглове (107), гѡры кãменныи (112);

Графема *i* на місці *ѣ не виявлено взагалі.

Отже, у тексті «Зерцала Богословіі» найважливішим зафіксованим

правописним явищем є вживання літери *ѣ* на місці давнього **ě* у наголошеній та ненаголошеній позиціях (таких прикладів більшість). Літера *ε* превалює у ненаголошеній позиції, така ж тенденція і в написаннях з *и*, хоча *и* місці *ѣ* фіксуємо значно рідше. У поодиноких випадках на місці давньої графеми бачимо *ы*. Такі написання, ймовірно, можна потрактувати як описки автора (набірника) чи неаргументовані поплутування. Щодо того, який звук передавав *ять*, яким було його артикуляційне наповнення у мові автора (набірника), достеменною відповіді дати неможливо. Можна лише припускати, що це навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами. Можна лише припускати, що це, очевидно, був голосний [i], але традиційна орфографія та церковнослов'янський вплив виразно позначилися на мові пам'ятки загалом та на ятевому рефлексі зокрема. У пам'ятці жодного разу не зафіксовано *i* на місці давнього **ě*. Звичайно, йдеться лише про графемне вираження рефлекса, вочевидь обидві графеми могли відображати саме звук [i], але факт відсутності *i < *ě* має спонукати дослідника до певних висновків. А тому вважати, що у тогочасному мовленні графема *ѣ* позначала сучасний український звук *i* на основі аналізу лише «Зерцала Богословії» ми також не маємо підстав.

Поряд із етимологічним ятем у пам'ятці трапляються слова, у яких вживається так званий «новий ять». На відміну від праслов'янського ятя, новий вживався лише на місці **e* в новозакритих складах, які стали закритими через втрату зредукованих (*ъ*, *ь*) у наступному складі, чергуючись з *e* у відкритих складах. І якщо старий ять реалізувався в пізнішій мовній практиці в *i* незалежно від позиції (*дід* – *діда*), то новий ять мав двоякий вияв: у закритому складі – *i*, у відкритому – *e* (*камінь* – *каменя*). У «Зерцалі Богословії» знаходимо лише декілька прикладів вживання нового *ѣ*: *средостѣнїє* (49), *шестѣрнаѣ* (68), *ѣсѣнь* (92), *запѣстѣнїє* (128). У слові *възмѣщїнїє* (209) бачимо навіть приклад нового *ѣ* у неприхованому написанні літери *i*.

Отже, враховуючи матеріали пам'ятки 1618 року, можна говорити про те, що протиставлення залежно від позиції рефлексів **ě*, мабуть, існувало, що й знайшло

своє відображення у відповідних написаннях: *ѣ* - під наголосом, *е* - в ненаголошеній позиції переважно. Можна лише припускати, що в цей час артикуляція наголошеного і ненаголошеного виявів ще відрізнялася, і автор (набірник) розумів, що це два різні звуки. Однак подібні написання не були регламентовані якимось строго визначеним законом.

Загалом, обрані аспекти фонетичного аналізу – перехід *е* в *о* після *шиплячих* та *й*, рефлексія давнього **ě* – дають підстави говорити про явний вплив на мову пам'ятки традиційної орфографії, зокрема церковнослов'янської мовної стихії, ?та усного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М. А. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко та ін.. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
2. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. : монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 446 с.
3. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало Богословіи / Кирило Транквіліон-Ставровецький. – Почаїв, 1618.